

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

İlk Dönem Tecvid Eserlerinin Teşekkülünde Lahn Olgusunun Etkisi

The Effect of the *Lahn* Phenomenon on the Formation of the First Period *Tajwid* Works

Emrullah TUNCEL*

Öz: Lahn olgusunun Kur'an'ın harekelenmesinde ve noktalanmasında (*i'câm*) dönemin âlimlerini harekete geçiren öncelikli bir etken olduğu ehline bilinmektedir. Zira tarihî veriler, gitgide yaygınlaşan bu olgu karşısında hem ümerânın hem de ulemanın bigâne kalamadığını ve bunu önlemeye dair literatürde naktu'l-mushaf veya dabtü'l-mushaf gibi kavramlarla özetlenen bir dizi uygulamalara yöneldiklerini göstermektedir. Aynı şekilde Arap dilinin kurallarının tespit edilerek nahiv ilminin tedvin edilmesinde ve lügat çalışmalarının hızlanarak sözlüklerin telif edilmesinde de lahni önleme amacının ön planda olduğu açıktır. Bununla birlikte hicri 4. asırda Ebû Müzâhim el-Hâkânî (ö. 325/937) ile kısmi olarak başladığı görülen ve hicri 5. asra gelindiğinde, alanın müstakil eserleri olarak temayüz eden tecvid müellefâtının teşekkülünde de lahn olgusu son derece etkili olmuştur. Bu durum makalemizde, ilk dönem tecvid eserlerini oluşturan Hâkânî'nin *el-Kasidetü'r-râiyye*, Saîdî'nin (ö. 410/1020 [?]) *et-Tenbih ale'l-lahni'l-celi ve'l-lahni'l-hafi*, Mekki b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *er-Riâye li-tecvidi'l-kirâe ve tahkiki lafzi't-tilâve*, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *et-Tahdid fi'l-itkân ve't-tecvid* ve Abdülvehhâb el-Kurtubî'nin (ö. 461/1068) *el-Mûdih fi't-tecvid* adlı eserleri üzerinden temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu eserlerin takip ettikleri yöntem, başlıklandırma tercihleri, mukaddimleri ve muhtevaları incelendiğinde, tecvidin tedvin edilmesinde söz konusu müellifler için muharrir olan etkenin, toplumdaki lahn olgusunun yerleşik bir hâl alması olduğu görülmektedir.

Bu makalede, mezkûr tecvid otoritelerinin gitgide yaygınlaşan lahn olgusu (*feşvü'l-lahn*) karşısında, tedvin ettikleri öncü eserlerle ne tür önlemler almaya çalıştıkları ve Kur'an kıraatinde cereyan eden lahne karşı kari ve mukrileri hangi usullerle uyarıya gayret ettikleri, yine alanın klasikleri hükmündeki söz konusu eserler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda genelde tecvidin, özeldense lahnin ortaya çıkışına dair tarihî, dilsel veya sosyal sebepler hakkında detaya girilmemiş, daha çok söz konusu eserlerdeki somut kelimeler/örnekler veya ifadelerden hareketle bir temellendirilmeye gidilmiştir. Tarihî bilgi bağlamında ise sadece Endülüs halkının sosyo-kültürel durumuna kısaca değinilmiştir. Zira çalışmanın kaynağı olan söz konusu eserlerin çoğunluğunu ve en kapsamlı olanlarını Endülüs ulemasının telif ettiği eserler oluşturduğu için bu bağlamda o dönemin Endülüs toplumunda hatalı okuyuşların ziyadeleşmesinin ve buna mukabil olarak da mezkûr eserlerin kaleme alınmasının temel dinamiklerine kısa bir atıf yapılmıştır.

* Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı,
emrullah.tuncel@marmara.edu.tr
Orcid No: 0000-0002-7970-2608

Ancak bu çalışmanın asıl amacı, lahn olgusuna tarihsel verilerden hareketle işaret etmek değil, ilk dönem tecvid eserlerindeki somut örneklerden hareketle toplumdaki okuyuş hatalarının panoramik bir fotoğrafını çekebilmek ve bu fotoğrafın, bugünün okuyuş hatalarıyla olan benzerliğine veya farklılığına dair çıkarımlarda bulunabilmektir. Binaenaleyh bu çalışmada tecvide dair müstakil eserlerin kaleme alındığı hicri 4. ve 5. asırlarda, Kur'an tilaveti esnasında Müslümanlar arasında pratikte ne tür hataların görüldüğünün ve bu hataların bugünün Kur'an okuyucularında devam edip etmediğinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Yukarıda zikredilen referans eserler dikkatle incelendiğinde, Kur'an okuyucuları arasında o dönemde cari olan hataların çoğunlukla mahreç veya sıfat itibarıyla birbirinin aynı olan veya birbirine yakın olan harflerin yan yana gelmesinden kaynaklanan hatalar olduğu müşahede edilmiştir. Ayrıca bu tür durumlarda söz konusu eserlerin müelliflerinin okuyucuyu ses aktarımı hatası diyebileceğimiz durumlara karşı uyardıkları görülmüştür. Bu minvalde harflerin seslerinin birbirine karıştırılmamasına (*tahlîs*), birbirlerinden tefrik edilerek net bir şekilde telaffuz edilmelerine (*beyân/tefkik*) ve bunu yaparken de her türlü aşırılıktan (*şiddet/tekellîf*) kaçınmak gerektiğine dair örnek kelimeler üzerinden uyarılar yapıldığı, bu uyarıların bazılarında ise Kur'an okuyucularının sadece lafzı değil, manayı da değiştirebilecek hatalara karşı ayetlerden mukayeseli örnekler zikredilmek suretiyle uyarıldığı görülmüştür.

Söz konusu eserlerdeki onlarca Kur'âni kelime üzerinden yapılan uyarılar incelendiğinde, hicri 4. ve 5. asır âlimlerini (özellikle de Endülüs ulemâsını) tecvide dair müstakil eser kaleme almaya sevk eden hatalı okuyuşların, bugünün okuyucuları için de büyük oranda geçerli olduğu görülmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada, aralarında yüzyıllara dayanan bir fark olmasına rağmen müstakil tecvid eserlerinin kaleme alınmasını tetikleyen fonetik hataların bugünün okuyucularında da tekrâr etmesinin nedenlerine, dönemin Endülüs toplumu üzerinden kısaca değinilmiştir. Bu tür hataların asgariye indirilebilmesi için de öncelikle iyi bir okuyucudan (*fem-i muhsin*) semâ, arz ve edâ usûlü gibi Kur'an öğretim/öğrenim usulleri çerçevesinde birebir ve düzenli bir ders almak ve bugünün teknolojik imkânlarından da istifade ederek bu dersleri bireysel egzersizlerle geliştirmek gerektiğinin altı çizilmiştir. Buna ilaveten toplumda Kur'an tilaveti bağlamında yaygın olan okuyuş hatalarının asgariye indirilmesinde Kur'an öğrencilerinin öncelikle alan bilgisine sahip yetkin (*mutkin*) bir okuyucu olmalarının gerektiği, akabinde ise pedagojik ve psikolojik yaklaşımlara uygun hareket eden iyi bir eğitmen olma vasfını haiz olmaları gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Özetle, zahiri planda menfi bir durum olarak görülen lahn olgusunun, tecvidin müstakil bir ilim olarak yazıya geçirilmesi gibi müspet bir gelişmeye yol açmasının izlerinin takip edildiği bu çalışmada, lahnin tecvidin tedvinindeki etkisi ve hangi konular üzerinde yoğunlaştığı ön plana alınmış, Arap dilinde lahnin ortaya çıkışına dair tarihî bilgiler kapsam dışı tutularak, söz konusu kavramın tarif, tasnif ve çeşitlerine ise kısaca değinilmiştir. Aynı zamanda geçmişte yaşamış Müslüman bir toplumda yaygın olan hatalı okuyuşların hangi konularda yoğunlaştığı tespit edilerek bugünün okuyucularında da müşahade edilen bu tür hataların nedenlerine kısaca değinilmiş, bunları asgariye indirmede öğretici ve öğrencilere düşen sorumluklara dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, tecvid, lahn, kari, mukrî, ta'lîm, hicri 5. asır

Abstract: It is a well-known fact that *lahn* (mistakes in the recitation of the Qur'an) was the primary factor that triggered scholars of the period to compile the Qur'an as a written text, copy it, and use *ḥarakāt* (short vowel marks) in it. Historical data shows that both the rulers (*umarā'*) and the scholars (*'ulamā'*) could not remain indifferent to

this increasingly widespread phenomenon and to prevent it, they applied some methods known in the literature as *naqṭu'l-muṣḥaf* or *dabṭu'l-muṣḥaf*. Likewise, preventing the *lahn* was also the main goal in determining the Arabic language rules, and compiling the grammar texts and dictionaries. The *lahn* phenomenon was also extremely influential in forming the written *tajwīd* works, starting partially in 4th century AH with Abū Muzāḥim al-Khāqānī (d. 325/937) and becoming independent works of the field by the 5th century. The effect of the *lahn* phenomenon on the formation of the written works will be discussed in this article based on the first period *tajwīd* works including al-Khāqānī's *al-Qaṣīda-al-Rā'iyya*, al-Sa'īdī's (d. 410/1020) *al-Tanbīh 'alā al-Lahn al-Jalī wa al-Lahn al-Khafī*, Abū Ṭalīb al-Makkī's (d. 437/1045) *al-Ri'āyah li-Tajwīd al-Qirā'a wa Taḥqīq Lafẓ al-Tilāwa*, Abū 'Amr al-Dānī's (d. 444/1053), *al-Taḥdīd fī al-Itqān wa al-Tajwīd*, and 'Abd al-Wahhāb al-Qurtubī's (d. 461/1068) *al-Mūdiḥ fī al-Tajwīd*. When the method followed by these works, their choice of titles, their preliminary and contents are examined, it is observable that the aim of authors who compiled those *tajwīd* works is the settling of the *lahn* phenomenon in the society. In this article, the precautions that the aforementioned *tajwīd* authorities tried to take with the pioneering works against the phenomenon of the *lahn* and the methods in which they used to warn the readers of the Qur'an (*qāri'* and *muqri'*) will be discussed within the framework of the above-mentioned works.

In this context, no details are given about the historical, linguistic, or social reasons for the emergence of *lahn* in particular and *tajwīd* in general, rather a groundwork has been made on the basis of concrete words/examples or expressions in these works. Regarding the historical information, only the socio-cultural situation of the Andalusian people is briefly mentioned. Since most of the aforementioned and comprehensive works, which are the source of this study, are written by Andalusian scholars, a brief reference has been made about the dynamics of the increase in erroneous readings in the Andalusian society of that period, and correspondingly the dynamics of the writing of the aforementioned works. However, as stated above, the main purpose of this study is not to point out the phenomenon of *lahn* based on the historical data, but to take a panoramic photograph of the reading (recitation) errors in society, based on concrete examples in the early period of *tajwīd* works and to make an inference about the similarities and differences of today's reading mistakes. Therefore, this study aims to present the errors made by Muslims during the Qur'an recitation during the Hijri 4th and 5th centuries, a period in which the independent works about *tajwīd* were written, and to discuss whether these errors are still made by today's Qur'an readers.

When the aforementioned works, which are the sources of this study, were examined with much carefulness and attention, it is observed that the mistakes that were made by the Qur'an readers at that time were mostly due to the juxtaposition of letters that are identical in terms of origin or adjectives or are close to each other. So, it has been observed that the authors of such works gave many cautionary warnings to the readers of errors through sound transfer. In this respect, it is seen that the warnings were made based on exemplary words that the sounds of the letters should not be confused (*takhlīs*) with, that they should be distinguished from each other and be pronounced clearly (declaration/*tafkīk*), and that all kinds of excesses (violence/monopoly) should be avoided. In some of these warnings, by citing comparative examples of these verses, the Qur'an readers were notified about the mistakes that could change not only the word itself but also the meaning.

When the warnings made on the dozens of Qur'anic words in the works in question are examined, it is seen that the erroneous readings that prompted the scholars (especially

the Andalusian scholars) to write their own works on *tajwīd* are also largely manifested in today's readers. Based on this, in this study, despite the centuries-old difference, the reasons why the phonetic errors that triggered the writing of independent *tajwīd* works are still occurring among today's readers are briefly mentioned through the Andalusian society of the period. It is emphasized that in order to minimize such mistakes, regular lessons within the framework of Qur'an teaching/learning methods such as *samā'*, *'ard*, and *adā'* should be taken from a competent reader and these lessons should be improved with individual practices by benefiting from today's technological opportunities. In addition to this, it is pointed out that the Qur'an teachers must first be a competent reader with strong knowledge in the field, and in addition to that must be a qualified educator who acts accordingly to the pedagogical and psychological approaches.

To sum up, in this study it is shown that *lahn*, which ironically was a negative situation, led to a positive development such as the writing of *tajwīd* rules as an independent science. Moreover, it caused the positive effects of *lahn* on *tajwīd* works' compilation, and led the subjects on which it focuses on becoming a center of the subject-matter. In the article, the description, classification, and types of the concept in question are briefly mentioned, while excluding the historical information. In addition, the study attempts to determine and present briefly how the mistakes were made by a Muslim society in the past and the reasons for such errors, which are also observed in today's readers. Finally, the responsibilities of scholars and students (*qāri' and muqri'*) in minimizing these mistakes are also highlighted in this research.

Key Words: *Qirā'āt*, *tajwīd*, *lahn*, *qāri'*, *muqri'*, training, 5th century AH

Giriş

Lahn olgusu, gerek tarihte gerekse günümüzde yeryüzündeki tüm dillerin maruz kaldığı bir durum olup bu durum genelde toplumların, özelde ise insan unsurunun birbirleriyle olan ünsiyetinin ve bu ünsiyetin statik değil, dinamik bir vasma sahip oluşunun doğal sonucudur.¹ Bu nedenle birbirinden farklı coğrafyalarda yaşayan milletler geçmişte ve günümüzde, dillerini muhafaza etme çabasından uzak kalamamış ve kendi toplumlarını yanlış kullanımlara karşı uyarıcı/önleyici mahiyette eserler kaleme almışlardır.² Çağımızda ise bir dilin korunması sadece kültürel mirasa sahip çıkma olarak görülmeyip aynı zamanda bir milletin istikbali için hayati öneme sahip bir zorunluluk olarak algılanmakta ve bu konu uluslararası toplantılarda gündem hâline gelmektedir.³

Söz konusu dil, Arapça gibi lügavi açıdan zengin bir kelime hazinesini, fonetik açıdan (dâd harfi gibi) kendine özgü sesleri bünyesinde barındırıyor, beşerî açıdan geniş bir coğrafyaya yayılmış, ilahi açıdan da son vahye muhatap olmuş bir özellik taşıyorsa, bu durumda lahni önleme gayretlerinin çok daha yoğun ve anlamlı hâle gelmesi kaçınılmazdır. Nitekim Arap dilini lahnden korumaya yönelik gayretlerin hem klasik dönemde hem de modern zamanlarda vaki olduğu görülmektedir.⁴

Lahnin ortaya çıkışına ve buna yönelik alınan önlemlere dair yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak mushafın imlâ, icâm, nakt ve zabtında, sözlüklerin telifinde, gramer kurallarının tespitinde, kelam, hadis ve fıkıh gibi ilim dallarının kavramlarının doğru kullanımında⁵ lahn olgusunun etkileri üzerinde dururken tecvid ilmine dair ilk dönem eserlerinin oluşumunda lahn olgusunun etkisi yeterince ve müstakil başlıklarla incelenmemiş, incelense bile konu Kur'an'dan örnek kelimeler üzerinden temellendirilmemiştir.⁶

İbrahim Tetik tarafından yapılan son derece kapsamlı doktora çalışmasında konu tarihi, dilsel ve sosyal olgular üzerinden işlenmiş, dolayısıyla tezde ağırlıklı olarak tecvid kavramının doğuşu, tarihi gelişimi ve ortaya konan eserlerin öncesi ve sonrasıyla olan ilişkileri

1 Zübeydî, *Lahnü'l-avâm*, s. 59; Zübeydî, *Tabakât*, I, 1; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 378.

2 Ömer Asım Aksoy'un *Dil Yanlışları* adlı kitabı Türkçeyi yanlış kullanımlardan koruma amacıyla hazırlanan ve ülkemizde Türkçe'nin düzgün kullanımına yönelik farkındalık oluşturmayı hedefleyen eserlerdendir (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2018).

3 Crystal, *Dillerin Katli*, s. 7-8. Ayrıca 1992 yılındaki Uluslararası Dilbilim Kongresi'nin beyanatu hakkında bk. Yeşil, *Harîri'nin Lahn Anlayışı*, s. 61.

4 Arap Dili açısından lahn konusunda klasik ve modern dönemde yazılan eserler ve bunların mukayesesi hakkında bk. Yeşil, *Harîri'nin Lahn Anlayışı*, s. 72-89. Bu konudaki modern dönem müelliflerinden İbnü't-Temî'nin, *el-Lahnü'l-lügavî ve âsârüh* adlı eserinde tekbirde yer alan "ekber" lafzındaki "bâ" harfinin ve şehadet cümlesinde yer alan "eşhedü" kelimesinin başındaki hemzenin med ile okunması gibi telaffuz hatalarına değinmesi, meseleye hem dilsel hem de dinî yönden yaklaşımını göstermesi açısından câlib-i dikkattir. (*el-Lahnü'l-lügavî*, s. 90).

5 Bu minvalde Hattâbî'nin (ö. 388/998) *İslâh* ve İbn Berrî'nin (ö. 582/1187) *Galâtü(Aglâtü)d-duafâ* ve Sekûnî'nin (ö. 717/1317) *Lahnü'l-avâm* adlı eserleri örnek olarak zikredilebilir.

6 Detaylar için bk. Kaya, "Arap Dilinde Lahnin Nahiv İlminin Ortaya Çıkmasındaki Rolü", s. 53-72; Karadavut, "Arap Dilinde Lahnin Doğuşu", s. 325-50; Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'in Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", s. 155-83; Temel, "Nehhâs'ın İ'râbu'l-Kur'an'ında Lahn Tartışmaları", s. 77-105; Arslan, "Klasik Arap Edebiyatında Lahn Konulu Rivayetler", s. 421-47.

üzerinde durulmuştur.⁷ Ayrıca tezin bazı bölümlerinde lahne dair ilk dönem tecvid eserlerindeki bazı konulara ve uyarılara da yer verilmiştir.⁸ Bu çalışmada ise -mezkûr tezden farklı olarak- lahn olgusunun tecvid eserlerinin telifine etkisinin tarihî ve sosyal olgular üzerinden değil, eserlerdeki somut (spesifik) örnek kelimeler üzerinden temellendirilmesi ve bu hatalı telaffuzların bugünün okuyucuları arasında da cari olup olmadığının incelenmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla Tetik tarafından hazırlanan doktora tezindeki bilgilere, meselenin tarihî arka planına değinilen Endülüs tarihi konusunda başvurulmuştur. Zira çalışmamızın amacı, geçmişte ve günümüzde cari olan tilavet esnasındaki yanlış telaffuzları (kelimeler) ve bunların günümüzde de devam edip etmediğini belirlemektir. Nitekim ilerleyen bölümlerde delilleriyle gösterileceği üzere tecvide dair ilk müstakil eserlerin telifinde toplumdaki yanlış telaffuzların (*lahn*) yayılması (*feşvü'l-lahn*) etkili olmuştur ve bu eserlerde örnek kelimeler üzerinden yer verilen hataların birçoğu bugünün okuyucuları tarafından da yapılmaktadır.

Sözlük anlamı itibarıyla “dil, lehçe, şive, tarz, üslup, zekâ/kurnazlık, nağme, melodili/makamlı veya ezgili ses, mırıldanmak, üstü kapalı veya manalı/imalı konuşmak, hata yapmak” gibi anlamlara gelen lahn kavramı, لَحْنٌ - يَلْحَنُ - لَحْنًا / لُحُونًا / لِحَانَةٌ kökünden türemiş olup çoğu zaman şiirde, konuşmada ve tilavet esnasında “hata yapmak” anlamında kullanılmaktadır.⁹ Bu anlamıyla lahn, kimi âlimler tarafından “hata”, “galat”, “tashîf”, “tahrîf”, “vehm” ve şâz gibi kavramlarla da ifade edilmiştir.¹⁰

Tecvid literatüründe bir harfin yerine başka bir harf okumak, harflerin zâtında ve lâzîmî sıfatlarında hata yapmak, okuyuş esnasında îrâb hataları yapmak gibi, Arapçayı veya Kur'an okumayı az da olsa bilen kimselerin dahi fark edebileceği yanlışlar, “açık/belirgin hata” anlamında “lahn-i celî” kavramıyla ifade edilmiş, manayı bozma ihtimali yüksek olan bu tür hatalardan kaçınmanın farz olduğu belirtilmiştir. Buna mukabil, harflerin ârizî sıfatlarında yapılan hatalar ile med, izhâr, idğâm ihfâ, iklâb gibi uygulamalarda, râ harfinin tekrîrinde, mîm ve nûn harflerinin ise ğunnesinde ifrat veya tefrite kaçmak gibi ancak işin uzmanları tarafından fark edilebilen ve manayı değiştirmeyen yanlışlar ise “gizli/kapalı hata” anlamında “lahn-i hafî” kavramı kullanılmıştır.¹¹

7 Tetik, *Tecvid İlmi*, s. 154-67, 229-78.

8 Tetik, *Tecvid İlmi*, s. 154-67.

9 Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, IV, 77; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyin*, I, 147; Câhiz, *el-Hayevân*, I, 249; İbn Düreyd, *el-Melâhîn*, s. 22; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, I, 482; İbnü'l-Enbârî, *el-Ezdâd*, s. 240; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-lüğa*, V, 239; Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 2193; Askerî, *Cemhere*, I, 224; Zemaşşerî, *Esâsü'l-belâğa*, II, 163-4; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “lhn” md.; Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, s. 200-1; Şeyhzâde, *Virdü'l-müfîd*, s. 83; Sağman, *İlaveli Yeni Sağman Tecvidi*, s. 42; Temel, *Kıraat ve Tecvid İstihlaları*, s. 89.

10 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 206, 474; Harîrî, *Dürretü'l-gavvâs*, s. 32, 34, 42, 51, 63, 80, 120, 122, 149, 227, 268; Safedî, *Tashihu't-tashîf*, s. 31; Teftâzânî, *Şerh*, s. 80; İbnü't-Temîn, *el-Lahmü'l-lügavî*, s. 29-31. Söz konusu kavramların detayları ve değerlendirmeleri için bk. Yeşil, *Harîrî'nin Lahn Anlayışı*, s. 37-45.

11 Lahnin tarif ve tasnifine dair detaylar için bk. İbn Kuteybe, *Garibü'l-hadis*, II, 61; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, V, 41; Saîdî, *et-Tenbih*, s. 259-260; Dâni, *et-Tahdîd*, s. 116; Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 55-7; Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye*, s. 28; Mağnisî, *Tercüme-i İbnü'l-Cezerî*, s. 147-8; Tehânevî, *Keşşâf*, IV, 94; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXXVI, 100-6; Cüreysi, *Nihâye*, s. 23-5; Altıkulaç, *Tecvidü'l-Kur'an*, s. 5; Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 347-350; Çetin, “Lahn”, s. 55-6.

Hız. Peygamber zamanında örnekleri görülmeye başlanan lahn olgusu, hulefâ-i râşidîn döneminde başlayarak devam eden fetihler vesilesiyle kozmopolit bir toplum hâline gelen İslâm toplumunda gitgide daha yaygın bir hâle gelmiş,¹² Emevîler ve Abbâsîler devrinde ise sadece halk arasında değil, ümerâ ve üdebâ arasında da sıkça görülmeye başlanmıştır.¹³ Bu durum, dönemin âlim ve yöneticilerini lahne karşı tedbirler almaya sevk etmiştir. Ebü'l-Esved ed-Düeli (ö. 69/688), Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/707) ve Yahya b. Ya'mer el-Advânî (ö. 118/736) ve Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) gibi dilcilerin noktalama/harekeleme işlemleri yapmaları,¹⁴ nahve dair esasların tespit edilerek lügat tedvin ve tertip çalışmalarının ortaya konulması, lahn olgusunu önlemeye matuf tedbirler olarak görülmektedir.¹⁵

Tarihi süreçte, Kur'an metnini ve Arap dilini lahnden korumaya yönelik yapılan çalışmalar hicri ilk üç asırda büyük oranda şekillenmiştir¹⁶ ve bu teşekkülün mahiyeti de Arap dili ve nahiv ilminin tedvinine etkisine dair çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır.¹⁷ Lahnin ortaya çıkışının Arap dilinin ve nahiv ilminin tedvinine yönelik etkisine dair çalışmalar varsa da aynı olgunun tecvid eserlerinin tedvinine etkisi kendi kaynaklarından hareketle müdellel olarak yeterince çalışılmamıştır. Hâlbuki Kur'an kıraati ve tecvid ilmi açısından lahn kavramının, bu zamana kadar yapılan muhtelif çalışmalarda lahnin tarifi, tasnifi ve lahne yol açan hususların bilinmesinin Kur'an tilaveti ve tecvid ilmi açısından önemi gibi hususlar etrafında döndüğü görülmektedir.¹⁸ Bu sebeple bu makalede lahn olgusunun tecvid ilmine olan etkisi, kadim tecvid eserleri üzerinden ele alınmıştır. Bu çerçevede çalışmanın ana kaynakları olarak hicri 4. ve 5. asrın en önemli tecvid eserleri olan Ebû Müzâhim el-Hâkânî'nin (ö. 325/937) *el-Kasîdetü'r-râiyye*, Saîdî'nin (ö. 410/1020 [?]) *et-Tenbih ale'l-lahni'l-celi ve'l-lahni'l-hafî*, Mekkî b. Ebi Tâlib'in (ö. 437/1045) *er-Riâye li-tecvîdi'l-kırâa ve tahkiki lafzi't-tilâve*, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd* ve Abdülvehhâb el-Kurtubî'nin (ö. 461/1068) *el-Mûdih fi't-tecvîd* adlı eserleri¹⁹ incelenmiş, sonuçta bu öncü tecvid eserlerinin telifindeki en önemli faktörün lahn olgusu olduğu tespit edilmiştir.

Aşağıda detayları sunulacağı üzere bu eserlerin gerek mukaddimleri gerekse tasnif usulleri ve bu minvalde kullandıkları başlıklar, bu başlıklar altında yapılan uyarı ve hatırlatmalar ile Kur'an okuyucusu için ayetlerden seçilen örnek kelimeler, "fıkhü'l-Buhârî fi

12 Corci Zeydan, *Târîh*, I, 237.

13 İsrâke, *Kadiyyetü'l-lahn*, s. 22-3.

14 Ebü'l-Esved, bugünkü hareketlerin ifade ettiği sesleri harflerin altına üstüne ve önüne koyduğu noktalar ile göstermeye çalışmış, Nasr b. Âsım ve Yahya b. Ya'mer ise birbirine benzeyen harflerin tefrikini sağlayacak tedbirleri almıştır. Halil b. Ahmed ise sistemi daha da geliştirerek bu konudaki son şekli vermiştir. Detaylar için bk. Dâni, *el-Muhkem*, s. 3-6; Dâni, *en-Nakt*, s. 124-5; Zürkânî, *Menâhil*, I, 406-8; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 92.

15 Lahnin önlenmesi için alınan tedbirler için bk. Karadavut, "Arap Dilinde Lahnin Doğuşu", s. 340-7; Tetik, *Tecvid İlmî*, s. 155-170.

16 Hamed, *Ebhâs*, s. 12.

17 Buna dair örnekler için bk. dp. 6.

18 Aslan, "Kur'an Tilavetinde Tecvidin Gerekliği ve Lahn (Okuyuş Hataları)", s. 357-72.

19 Çalışmanın da ana kaynaklarını oluşturan bu eserler için ayrıca bk. Hamed, *Ebhâs*, s. 47-59.

terâcimihî²⁰ sözünde olduğu gibi, müelliflerin yaklaşımlarının ve eserlerini kaleme almadaki temel amaçlarının ipuçlarını vermektedir.

1. Ebû Müzâhim el-Hâkânî'nin *el-Kasîdetü'r-Râiyye* Adlı Eserinin Telifinde Lahn Olgusunun Etkisi

Önceleri Arap diline ve kıraat ilmine ait kitaplarda dağınık hâlde bulunan tecvid bilgilerini ilk defa müstakil bir eserde manzum olarak derleyen kişi, Ebû Müzâhim Musa b. Ubeydullah/Abdullah b. Yahya el-Hâkânî olup onun eseri ilim dünyasında *el-Kasîdetü'r-Râiyye* veya *el-Kasîdetü'l-Hâkâniyye* isimleriyle meşhur olmuştur.²¹ Bu eseriyle tecvid ilminde çığır açan ve “tecvidi tedvin eden ilk âlim” unvanını alan Hâkânî'nin²² elli bir beyitten oluşan kasidesi incelendiğinde, tilavet esnasında meydana gelen hatalara, aşırı veya noksan uygulamalara değindiği görülmektedir.

İlk tecvid eseri olarak bilinen kasidede, okuyucunun yoğun olarak ifrat ve tefritten kaçınma, Kur'an'ı hüsn-i eda ile okuma ve muhtemel okuyuş hatalarını bilme konularında uyarılması, tecvide dair ilk eserlerin tedvin edilmesinde yaygın okuyuş hatalarını önlemeye matuf bir çabanın öncelikli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ilk dönem tecvid teliflerinde rızâ-i bâri gibi manevî saiklerin yanı sıra yaygın tilavet hatalarını önleme çabası gibi sosyolojik gerçeklerin de öncelikli olduğu söylenebilir.²³

Eserinin ilk beyitlerinde niyet ettiği şeyin tahakkuku ve dinde sebat konusunda Yüce Allah'tan yardım, koruma, af ve mağfiret talep eden Hâkânî'nin, hemen akabinde “Kur'an okuyucusu! Okuyuşunu güzelleştir ki, Allah da mükâfatını kat kat ihsan eylesin!” diye başlayan satırları ve bu satırların muhtevası, yukarıdaki tespiti teyit etmektedir. Nitekim o, hüsn-i edâ ile yapılacak fasih bir tilavet için çokça egzersiz yapmak gerektiğini, bu egzersizler (harf talimi) ile kişinin dilinde bir yatkınlık, kalbinde ise bir huzur meydana geleceğini ifade etmektedir.²⁴ Ancak ehlince malum olduğu üzere ne kadar çok bireysel çaba gösterip harf talimi yapsa da bir okuyucunun, güzel bir tilaveti kendisinde uygulamalı olarak görebileceği ve müşâfehe usulüyle kendisinden bu icrayı alabileceği (*ahz*), alanında teorik ve pratik açıdan yetkin bir öğretici (*fem-i muhsin*) olmadan okuyuşunu hatadan uzak tutabilmesi mümkün

20 Buhârî'nin kanaatleri nasıl ki “terceme” adı verilen bab başlıklarından anlaşılabilirse, söz konusu ilk tecvid eserlerinin müelliflerini de mezkûr eserleri telif etmeye sevk eden ana gayenin ne olduğu eser ve bab başlıklarından anlaşılabilir.

21 Hâkânî'nin bu eseri *el-Kasîde fi't-tecvîd*, *el-Kasîdetü'r-râiyye fi't-tecvîd*, *Kasîdetü Ebî Müzâhim el-Hâkânî*, *Kasîdetü İbn Hâkân fi hüsnî edâi'l-Kur'ân* ve *Kasîde fi vasfi'l-kurrâ ve'l-kırâa* gibi isimlerle de anılmaktadır. Detaylar için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, II, 297; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1171; Zirikli, *Alâm*, VII, 324; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 42; Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifin*, II, 478; Sezgin, *Târîh*, I, 45; Hamed, *Ebhâs*, s. 10-1; Arslan, “Ebu Müzâhim Musa b. Ubeydullah el-Hakânî”, s. 24-6.

22 Müflih v.dğr., *Mukaddimât*, s. 186.

23 Söz konusu eserlerin hangi saiklerle yazıldığına dair ipuçlarını, mukaddimelerinden veya satır aralarından okumak mümkün olup çalışmanın ilerleyen kısımlarında buna dair deliller ve örnekler zikredilecektir.

24 Arslan, “el-Kasîdetü'r-râiyye”, s. 33 (22. beyit).

değildir. Günümüzde de geçerli olan bu olgunun Hâkânî tarafından da vurgulanması lahnin ortaya çıkışında eğitim öğretim faaliyetlerinin yetersizliğinin belirleyici olduğunu göstermektedir.²⁵

Eserinde lahn kavramına özellikle vurgu yapan Hâkânî, lahni bilmeyi “Kur’an ilimlerinin başı” olarak nitelendirmektedir. Lahni ortadan kaldırmak için öncelikle onu bilmek gerektiğine dikkat çeken müellif, böylece meselenin teorik boyutunun da ihmal edilmemesi gerektiğini aksi hâlde lahne dair hususları bilmemenin kişi için mazeret teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir.²⁶ Asırlar sonra İbnü’l-Cezerî’nin (ö. 833/1429) de Kur’an’ı okuyan müminleri onun hakkını verip vermeme açısından “me’cûr”, “me’s’ûl” ve “ma’zûr” olarak tasnif etmesi,²⁷ lahni ortadan kaldırmaya yönelik bir eğitim öğretim faaliyeti içerisine girmenin geçmişten günümüze müminlerin öncelikleri arasında olması gerektiğini göstermektedir. Hâkânî’nin ve İbnü’l-Cezerî’nin kendi toplumlarına yaptıkları bu tür uyarıların uygun bir üslup ve yöntemle günümüz öğrencilerine de hatırlatılması gereklidir. Zira onların bu beyanları çeşitli teknolojik imkânlarla bilgiye, ders ortamlarına, sesli ve görsel tilavet örneklerine çok daha kolay ulaşılabilen günümüzde lahni ortadan kaldıracak tedbirleri almamanın mesuliyet gerektiren bir ihmalkârlık olduğunu göstermektedir.

Kıraat esnasında, ziyade yapmaktan ve ölçüyü aşmaktan okuyucunun kaçınması gerektiğini vurgulayan Hâkânî, Kur’an harflerinin ölçüsüne riayet etmenin en üstün iyiliklerden olduğuna dikkat çekmektedir.²⁸ Bu minvalde meydana gelen/gelebilecek hatalara da işaret eden müellif, okuyucuyu izhâr, idğâm ve ihfâ ile okunması gereken yerlerde bunları birbirine karıştırmaktan ve tekellüflü okuyuşlardan kaçınması için uyarılmaktadır ki,²⁹ bu uyarılardaki hatalar bugünün okuyucuları için de söz konusudur.³⁰ Nitekim Kur’an Kursu, İmam Hatip Ortaokulu/Lisesi veya İlahiyat Fakültesi gibi kurumlarda Kur’an dersi veren bir öğreticinin, muhataplarına وَمَا أَنْزَلْنَا وَمَا أَنْزَلُ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ ayetini (36/Yâsîn:15) veya وَمَا أَنْزَلْنَا وَعَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ ayetini (36/Yâsîn: 28) okutması, Hâkânî’nin işaret ettiği izhâr ve ihfâya dair lahn örneklerinin bugün de cari olduğunu göstermeye yetecektir.³¹ Lahn konusunda hareke-sükûn, vakf-vasıl ve med-kasr konularında da okuyucuyu dikkatli olmaya davet eden Hâkânî,³² cezimli ve şeddeli harflerin telaffuzunda hata yapmaktan, harekeli harflerin telaffuzunda ise aşırıya gitmekten ve ölçüyü aşmaktan Kur’an okuyucusunu sakındırmaktadır.³³ Hâkânî’nin dillendirdiği ve okuyucuyu sâkin harfe hareke vermek gibi

25 Mekki, *er-Ri’âye*, s. 22; Kurtubî, *el-Mûdâh*, s. 61; Tetik, *Tecvid İlmî*, s. 236.

26 Arslan, “el-Kasidetü’r-râiyye”, s. 33 (23. ve 24. beyitler).

27 İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 219.

28 Arslan, “el-Kasidetü’r-râiyye”, s. 34 (26. beyit).

29 Bk. Arslan, “el-Kasidetü’r-râiyye”, s. 34 (28. ve 29. beyitler).

30 Arslan, “Kur’an Tilavetinde Tecvidin Gerekliliği ve Lahn”, 368.

31 İhfâ yapılması gereken yerde izhar yapmak gibi yukarıda zikredilen lahn örneklerinin lahn-i hafî türünde olduğu hatırlanmalıdır.

32 Arslan, “el-Kasidetü’r-râiyye”, s. 34 (31. beyit).

33 Arslan, “el-Kasidetü’r-râiyye”, s. 35 (34. beyit).

lahn-i celî yapan bir duruma düşüren bu tür hatalar günümüz okuyucularında da yoğun olarak görülmektedir. Bu durum ise daha çok kalkale harflerinde, sâkin hâldeki hemze, lâm, mîm ve nûn harflerinde söz konusudur.³⁴ Okuyucunun böyle bir lahnden kurtulması için öğreticinin harflerin mahreç ve sıfatlarını tanıtmaması ve bir harfin hakkını tam vermeden diğer harfe geçmemesi konusunda okuyucuyu uyararak doğru icrayı uygulamalı olarak (edâ usulüyle) göstermesi gereklidir. Zira bu tür sâkin (cezimli) harflere hareke verme hatası ihmal edildiğinde düzeltilmesi en zor hatalardandır.

Kasidesinin 35. ve 36. beyitlerinde hemzenin telaffuzu esnasında oluşabilecek lahn konusunda okuyucuyu uyararak Hâkânî, bu bağlamda -hemzeyi hıçkırık sesine benzer şekilde aşırı bir vurgu ile okumaktan, buna mukabil kimi durumda da çok cılız bir ses ile belirsiz hâlde getirmekten (teshîl yapar gibi okumaktan) sakındırmaktadır. Günümüzde -özellikle ilk hata- toplumumuzdaki okuyuşlarda daha çok görülmektedir. Zira Türk toplumunda hemzeyi beyan etme konusunda Arap toplumu kadar bir zorluğun söz konusu olmadığı, Arapların bu zorluğu aşmak için teshîl, nakil ve ibdâl gibi uygulamalara sıkça başvurduğu malumdur.³⁵ Dolayısıyla toplumumuzdaki, hemzenin telaffuzunda yaşanan temel problem, özellikle cezimli olduğu durumlarda aşırı vurgu yaparak hareke vermek veya ayn harfi gibi başka harflerle karışık bir seslendirme yapmaktır.³⁶

37. beyitte “râ” ile “lâm” harfinin terkîk vasfının inci tanesi gibi güzel bir şekilde tezahür etmesi gerektiğine vurgu yapan Hâkânî'nin özellikle “ahkâmü'r-râ” ve “lafzatullah” konularının uygulanmasında günümüz için de son derece yerinde uyarılar yaptığı görülmektedir. Zira günümüzde lafzatullah konusundan ziyade daha çok râ harfinin terkîk veya tefhîm üzere okunması konusunda sıkıntılar yaşanmakta, örneğin birçok okuyucu *سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ* üzere okunması konusunda sıkıntılar yaşanmakta, örneğin birçok okuyucu *سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ* ayetindeki (36/Yâsîn: 10) veya *أِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْغَيْبِ فَيَشْرَهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ* ayetindeki (36/Yâsîn: 11) râ harflerinin okunuşu esnasında lahn-i hafî kapsamındaki bu tür hatalardan dilini koruyamamaktadır.

Hâkânî'nin Kur'an okurken vakf kurallarına aykırı okuyuşlar konusundaki uyarısı sadece Kur'an öğrencileri değil, Kur'an öğreticileri için de geçerlidir. Bunda Arapçaya vakıf olamamanın etkisi oldukça fazladır. Bu gibi hataların önüne geçmek için Kur'an öğreticilerinin vakf ve ibtidaya dair bazı genel/külli kaideleri ve secâvend denilen vakf işaretlerini bilmesi ve bu konuda öğrencilerini bilgilendirmesi,³⁷ toplumda kelime meali diye bilinen Kur'an Arapçasını geliştirecek çalışmalarda bulunması ve koro hâlinde talim yaptırırken -işaret diliyle- durulacak veya geriden alınacak yerleri göstermeleri önem arz etmektedir.³⁸ Bununla beraber söz konusu eğitimcilerin bu tür kuralları ihlal eden bir öğrenciye -fikhî

34 Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 128, 147, 182, 193; Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, s. 105, 168.

35 Arslan, “Ebu Müzahim Musa b. Ubeydullah el-Hâkânî”, s. 35; Söz konusu kavramlar için bk. Temel, *Kıraat ve Tecvid İstihlaları*, s. 60, 67, 110.

36 Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 128.

37 Bu konuda detaylı bilgiler için bk. Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, s. 263-78.

38 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 225.

anlamda- haram işlemiş muamelesi yapmaması son derece önemlidir. Aksi halde böyle bir muameleye maruz kalan öğrenci ya okuyuş esnasında ayetin sonuna ulaşabilmek için nefesini zorlamakta veya günaha girme endişesiyle Kur'an tilavetiyle arasına mesafe koymaktadır. İbnü'l-Cezerî'nin "Kur'anda ne vacip ne de haram bir vakf vardır"³⁹ sözüyle dikkat çektiği bu husus, öğrencilerin rahat ve huzurlu bir atmosferde tilavet icra edebilmeleri açısından önem arz etmektedir.

"Mîm harfinden sonra kendisinin dışında bir harf gelirse idğâm yapma!" diyen Hâkânî'nin, sâkin mim harfinin ahvâline dair sadece iki meseleye işaret ettiği, ihfâ-i şefevî uygulamasına ise değinmediği görülmektedir.⁴⁰ Akabinde zamme harekeden "vav" harfine geçerken zammenin hakkını verme (*işbâ*) konusunda örnek veren Hâkânî'nin⁴¹ benzer uyarısının sâkir kurrâ ve müellifler tarafından da *إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ وَ إِيَّاكَ نَعْبُدُ* ayeti (1/el-Fatiha: 5) bağlamında zikredildiğini görmekteyiz ki,⁴² bu noktada müellif, dâl harfinin zammesinden vâv harfinin fethasına geçiş yaparken med, ihtilas veya idğâm gibi hatalı okuyuşlara karşı okuyucuyu uyarmaktadır. Medd-i lâzım konusuna da zımnîen işaret eden müellif, meddin uzatılmasında gevşeklik göstermemek gerektiğini vurgulamaktadır.⁴³ Kasidesinin son bölümünde ise sâkin nûn harfinin izhârı konusuna değinen Hâkânî, izhâr harflerini tek tek zikrettikten sonra izhâr ile okunması gereken yeri teşdîd ile okuma hatasından uzak durması konusunda okuyucuyu Haşr Suresi'nin altıncı ayetindeki *مِنْ خَيْلٍ* kelimesinden hareketle uyarmaktadır.⁴⁴ Müellifin bu uyarısından hareketle bugünün öğrencilerinin, izhâr uygulaması esnasında öğrencilerini, idğâm yapar gibi sâkin nûn harfini tutarak okumaktan, sekte yapar gibi harfler arasında duraklama yapmaktan ve yukarıda değindiğimiz gibi özellikle sâkin nûn sesine hareke vermekten sakındırmaları isabetli olacaktır.

Özetle, lahn konusuna vâkıf olmayı "Kur'an ilimlerinin başı" olarak nitelendiren ve tecvide dair ilk müstakil eserin müellifi olan Hâkânî'nin böyle bir eser kaleme almasında tilâvet hatalarını (*lahn*) önlemeye yönelik gayretinin tetikleyici bir rol oynadığı açıktır. Bu da ilk dönem (hicri 4. ve 5. asır) tecvid eserlerinin oluşumunda lahn olgusunun belirleyici bir etken olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca bir kısmı lahn-i celî, bir kısmı ise lahn-i hafî kategorisinde olan mezkûr hatalar bugünün okuyucularının tilavetinde de yaygın olarak görülmektedir. Dolayısıyla Kur'an öğrencilerinin bu konuda ilk dönem âlimleri gibi gayret göstermeleri uygun olacaktır. Ancak Hâkânî'nin kimi anlatımlarının kapalı bir mahiyet arz ettiği ve

39 İbnü'l-Cezerî, *Mukaddime*, s. 154; Ali el-Kârî, *el-Minehu'-fikriyye*, s. 62-3.

40 Söz konusu eserin tecvidin tüm konularını kapsamadığı ve zaten böyle bir amaç için kaleme alınmadığı düşünüldüğünde bunun yadırganacak bir durum olmadığı ortaya çıkmaktadır. (Arslan, "Ebu Müzahim Musa b. Ubeydullah el-Hâkânî", s. 35).

41 Müellif bu konuda *إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ وَ إِيَّاكَ نَعْبُدُ* ayetini zikrederek okuyucuyu vâv harfi sebebiyle zammeli dâl harfinin harekesini eksik söylememesi veya dâl harfinin zamme harekesini uzatmaması (med yapmaması) gibi hususlarda uyarır (Arslan, "Ebu Müzahim Musa b. Ubeydullah el-Hakânî", s. 36).

42 Saidî, *et-Tenbih*, s. 263.

43 Arslan, "el-Kasidetü'r-râiyye", s. 36 (42. beyit).

44 Arslan, "el-Kasidetü'r-râiyye", s. 36 (47. beyit).

sunduğu örneklerin de yetersiz olduğu belirtilmelidir.⁴⁵ Ayrıca günümüzde lahni aşgariye indirebilmek için yeni eserler kaleme almak gibi kitabî çalışmalardan ziyade yaygın ve örgün eğitim bünyesinde birebir tedrisata (semâ', arz ve edâ usûlüne) ağırlık veren şifahi çalışmalara duyulan ihtiyacın kendisini çok daha fazla hissettirdiği anlaşılmıştır.

2. Ali b. Ca'fer es-Saîdî'nin *et-Tenbih ale'l-Lahni'l-Celi ve'l-Lahni'l-Hafi* Adlı Eserinin Telifinde Lahn Olgusunun Etkisi

İnsanların dillerine pelesenk olan hatalı okuyuşların tecvid ilminin tedvininde ne denli önemli ve hatta öncelikli bir özelliğe sahip olduğu, tecvidin ilk müdevvinlerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer b. Muhammed el-Mukri er-Râzî es-Saîdî'nin eseri incelendiğinde çok daha belirgin hâle gelmektedir. Hâkânî'nin nazım türü eserinden sonra tecvid sahasında nesir türünde verilen ilk eserin müellifi olarak bilinen Saîdî'nin⁴⁶ küçük bir hacme sahip olan bu eserini *et-Tenbih ale'l-lahni'l-celi ve'l-lahni'l-hafi* şeklinde isimlendirmesi, onu tecvide dair eser yazmaya sevk eden âmilin lahn olgusu olduğunu gösterir. Mezkûr eser, tecvid literatürü içerisinde lahn-i celi ve lahn-i hafi kavramlarına ilk defa geniş olarak yer vermesiyle de dikkat çekmektedir.⁴⁷

Saîdî, *et-Tenbih* adlı bu eserinde lahn-ı celiyi, merfû' olan bir kelimeyi mansûb, mansûb olan bir kelimeyi de merfû' okuma gibi sadece dilcilerin ve kıraatçilerin değil biraz mürekkep yalamış kimselerin dahi farkına varacağı bir hata olarak tarif eder. Lahn-ı hafîyi ise ancak bu ilmi bizzat üstatların ağzından alıp onların huzurunda okuyan, harflerin hakkını veren hareke, hemze, cezim, şedde ve nûn harfinin ğunne vafında (*tatnîn*), medlerin ölçüsünde, râ harfinin tağlîz ve tekrîrinde, lâm harfinin tefhîminde ve hemzenin telaffuzunda her türlü aşırıktan kaçınan yetkin bir kari/mukri' (المُقرئ المُتقِن) tarafından fark edilebilen bir hata olarak tanımlar.⁴⁸

Lahnin tarif ve tasnifini yaptıktan sonra besmeleden ve Fatiha Suresi'nden başlayarak ayetlerden seçtiği örnek kelimeler eşliğinde lahne dair uyarılarda bulunan⁴⁹ Saîdî, Hâkânî'nin vurguladığı gibi *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* ayeti (1/el-Fatiha: 5) bağlamında yapılan hatalara dikkat çekmiştir. Akabinde müellif, “bâbü'l-yâ” ve “bâbü'l-vâv” gibi başlıklar altında kimi harflerin telaffuzunda vuku bulan lahn örneklerine yer vermektedir.⁵⁰

Saîdî'nin Kur'an okuyucuları tarafından en çok tilavet edilen Fâtihâ Suresi üzerinden hata bildiriminde bulunması bugünün öğreticileri açısından referans niteliğinde bir eğitim yaklaşımıdır. Zira o, uygulamaya ve kişisel beceriye dayalı bir ilim olan tecvidi, pratikten

45 Tetik, *Tecvid İlmî*, s. 240.

46 Tetik, *Tecvid İlmî*, s. 248.

47 Tetik, *Tecvid İlmî*, s. 249.

48 Saîdî, *et-Tenbih*, s. 259-60.

49 Saîdî, *et-Tenbih*, s. 261-6; Ayrıca bk. Hamed, *Ebhâs*, s. 48-50.

50 Saîdî, *et-Tenbih*, s. 266-72.

koparmamak gerektiğini göstermiş ve uygulamalı tecvid anlayışını eserine yansıtmada öncü bir isim olmuştur.⁵¹ Binaenaleyh, içerdiği yoğun örnekler sayesinde, tilavetini geliştirmede Hâkânî'nin eserine nazaran okuyuculara çok daha faydalı bilgiler verdiği müşahede edilmiştir. Nitekim “Karinin Okuyuş Esnasında Muhafaza Etmesi Gereken Harfler” ana başlığı ve “Aynı şekilde muhafaza edilmelidir” (ومما يُحفظ أيضا) şeklindeki alt başlıklar altında tek tek harfleri ele alan müellif, bu harflerin telaffuzunda kaçınılması gereken hataları birçok örnek eşliğinde zikreder.⁵²

Saîdî, Hâkânî'nin Kasîdesi'nde olduğu gibi sâkin mîm harfinin hâllerine dair tüm meselelere değinmemiştir ve konuları tasnif şekli bugünkü tecvid kitaplarına oranla düzensizdir. Zira kitabın isminden ve içerisindeki örneklerden de anlaşılacağı gibi müellif, efrâdını câmi ve ayyârını mâni bir tecvid eseri kaleme almaktan ziyade toplumda var olan hatalı okuyuşlara pratik çözümler üretme gayesini önclemiştir. Kitabının son bölümünde ise kimi surelerin başında yer alan hurûf-ı mukatta'âlardaki med ile ve/veya kasr ile okunması gereken harflere dikkat çekerek bunların gerekçelerine atıf yapan Saîdî, lahne dair bilgiler sunduğu bu eserinin, faydalı olduğunu umut ederek meseleyi bitirmektedir.⁵³

İlk dönem tecvid eserlerinden olan Saîdî'nin bu risalesinin gerek başlığı gerekse muhtevası, telifindeki temel saikin lahn olgusu olduğunu gösterir. Dolayısıyla eser, tecvid ilmüne ait kadim eserlerin teşekkülünde İslâm toplumundaki okuyuş hatalarının belirleyici olduğunu gösteren en belirgin örneklerdendir. Bugün bu hataların okuyucular arasında yaygın olup olmaması meselesine gelince, Saîdî'nin zikrettiği lahn örneklerinden bazılarının, فَأَغْشَيْنَاهُمْ (36/Yâsîn: 9) kelimesindeki şîn harfinden önce gelen ğayn harfinin veya اِجْتَبَاءُ (16/en-Nahl: 121) kelimesindeki tâ harfinden önce gelen cîm harfinin hakkını vermemek gibi günümüz okuyucularının da maruz kaldığı hatalardan olduğu görülmektedir.⁵⁴ Yine nûn harfinden önce sâkin bir lâm harfinin geldiği جَعَلْنَا (36/Yâsîn: 8) ve أَرْسَلْنَا (36/Yâsîn: 14) gibi kelimelerin okunması esnasında, okuyucunun lâm harfini net bir şekilde telaffuz etmesinin gerektiğine (تخليص اللامات), nûn harfinin okunması esnasında ise şeddeli gibi okumaktan kaçınılması gerektiğine (تخفيف النونات) dair uyarıları bugün için de son derece önemlidir.⁵⁵ Zira günümüzde de bazı okuyucular söz konusu kelimeleri جَعْنًا (ceannâ) veya أَرْسَنًا (ersennâ) şeklinde nûn harfinin şeddesiyle hatalı bir şekilde okumaktadırlar. Öte yandan حَامِيَّةٌ (101/el-Kâri'a: 11) kelimesi gibi kendisi fethalı olup da mâkabli kesralı olan yâ harfini حَامِيَّةٌ şeklinde şeddeli okumaktan sakındırmaya yönelik uyarılarıyla, هُوَ اللهُ (112/el-İhlâs: 1) kelimesinde olduğu gibi kendisi fethalı olup da mâkabli zammeli olan vâv harfini هُوَ اللهُ (hüvvalâhü) şeklinde şeddeli

51 Tetik, *Tecvid İlmî*, s. 250.

52 Saîdî, *et-Tenbih*, s. 272-83.

53 Saîdî, *et-Tenbih*, s. 283-5.

54 Saîdî, *et-Tenbih*, s. 274.

55 Saîdî, *et-Tenbih*, s. 276-7.

okumaktan sakındırmaya yönelik uyarılarının⁵⁶ ise bugünün okuyucularında çok fazla bir karşılığının olmadığı ifade edilebilir.⁵⁷

3. Mekki b. Ebî Tâlib'in *er-Riâye li-Tecvîdî'l-Kırâa ve Tahkiki Lafzi't-Tilâve* Adlı Eserinin Telifinde Lahn Olgusunun Etkisi

Hâkânî ve Saîdî gibi âlimlerin tecvide dair başlatmış olduğu telif geleneğinin sistematik bir hâl alması Endülüslü âlimler eliyle vuku bulmuştur. Tecvidin altın çağı olarak da nitelenen bu dönemde, kendisinden öncekileri derleyip toplayan, sonrakileri ise etkileyip yönlendiren en kapsamlı eserler yazılmıştır. Bu noktada Endülüs'ün İslâm dünyasına öncülük etmesinde gayriarap unsurların yoğun olarak bulunduğu kozmopolit bir medeniyet olmasının etkisi oldukça büyüktür. Zira genelde Arap dilini konuşmaya, özelde ise Kur'an'ı okumaya iştiahtan duyan, ancak bunu yaparken de Arap fonetiğine yabancılaşma çektikleri için kendilerini lahtan kurtaramayan büyük bir gayriarap toplumunun varlığı Endülüs coğrafyasında lahn olgusunun yaygınlaşmasına yol açmıştır. Günden güne yaygınlaşan bu olgu Endülüs ulemasını Kur'an'ı doğru okumayı sağlayan tecvid kurallarını kapsamlı olarak kaydetmeye sevk etmiştir. Bu durum, Endülüs toplumundaki okuma yazma oranının yüksekliği, dinî, içtimai ve fennî tüm sahalardaki gelişmelerden -bir ilim dalı olarak- tecvid ve kıraat ilminin de nasibini almasıyla açıklanabilir.⁵⁸

İlk dönem müstakim tecvid kitapları içerisinde sonrakilerin kendisinden bigâne kalamadığı eserlerden birisi Endülüslü âlim Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî'nin *er-Riâye li-tecvîdî'l-kırâa ve tahkiki lafzi't-tilâve* adlı eseridir. Müellif, eserinin mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra Kur'an'ı apaçık bir Arapça olarak inzâl buyuran, bu buyruğunu da farklı mahreç sıfat ve isimlere ait harflerle tanzim ve tertip eyleyen Yüce Allah'ın hikmet ve kudretine atıfta bulunur. Farklı mahreç ve sıfatlara istinaden telaffuz edilen bu harflerin hikmetinden hareketle, eserini telif ederken öncelikle harflerin mahreç, sıfat ve telaffuzlarını açıklamayı ve bu sayede Allah'ın kudret ve lütfü üzerinde düşünülerek ibrete vesile olmasını arzu ettiğini ifade eder.⁵⁹ Eserini telif ederken, Kur'an okuyucusunun güzel bir telaffuz ve sağlam bir okuyuş ile tilavet edebilmesine, mahreç ve sıfat itibarıyla her harfin hakkını vermesine yardımcı olmak niyetini taşıdığını belirten Mekki,⁶⁰ akabinde bu eserin okuyucu, öğretici, başlangıç aşamasında olan ve bu işin uzmanı olan herkes için faydalı olacağını ifade eder. Aynı zamanda eserinin, fehm ve dirayet ehli için bir tezekkür, gaflet ve cehalet ehli için ise bir tenbih/uyarı vesilesi olduğuna dikkat çeker.⁶¹

56 Diğer örnekler için bk. Saîdî, *et-Tenbih*, s. 266-70.

57 O günün toplumunda yaygın olup günümüzde görülmeyen hatalar, iki toplum arasındaki dil ve ağız farkının bir neticesi olarak görülebilir.

58 Endülüs dönemi tecvid faaliyetlerine dair bilgiler için bk. Tetik, *Tecvid İlmi*, s. 256-77.

59 Mekki, *er-Riâye*, s. 50-1.

60 Mekki, *er-Riâye*, s. 51.

61 Mekki, *er-Riâye*, s. 51.

Mukaddimesinin son bölümünde, Kur'an harflerinin telaffuzu esnasında fazlalık veya noksanlık türünden kişinin kaçınması gereken hataların hatırlatılacağını belirten Mekkî,⁶² kıraat farklılıklarının ise bu eserin konusu olmadığına işaret eder. Zira müellife göre hangi kıraate göre okunursa okunsun önemli olan şey, kişinin -bu eserde anlatılacağı üzere- Kur'an harflerinin hakkını vermesi, telaffuzunun tahkik ve tecvid üzere olmasını sağlamasıdır. Bu sayede kişi, telaffuzundaki taksirden, kıraatindeki tahriften selamette olarak kıraatinin sahih ve fasih bir usulde cereyan etmesini sağlayacaktır. Zira kişi için gerekli olan şey, kıraatinin her türlü hatadan ve zelleden uzak ve salim olmasıdır.⁶³

Kişinin tilavetini her türlü hatadan koruması, telaffuzunu düzgün ve güzel kılması noktasında uyarılar yapan böyle bir eserin bulunmadığını söyleyen Mekkî b. Ebî Tâlib, bu kitap sayesinde kişinin elfâzının tecvid, tilavetinin ise tahkik üzere olacağını, aynı zamanda onun her türlü lahn ve hatadan selamette olacağını tekraren vurgular ki,⁶⁴ bu vurgu makalemizdeki ilk dönem tecvid eserlerinin telifinde belirleyici faktörün lahn olgusu olduğuna dair iddiamızı destekler. Ayrıca Mekkî'nin, boğaz harflerinden başlayarak dudak harfleriyle son bulan ve her bir harfin telaffuzuna ait müstakil alt başlıklara yer verdiği bâb başlığının, kitabın en kapsamlı bölümünü oluşturması dikkat çekicidir.⁶⁵ "Bâbü'l-hemze" ile başlayıp "bâbü'l-vâv" ile son bulan ve yüz sayfaya yakın bir hacme sahip olan bu kısımda Mekkî'nin, "Okuyucunun muhafaza etmesi gerekir" gibi ifadelerle Kur'an okuyucusunun kendisini koruması gereken hataları belirtip harflerin telaffuzunda vaki olan bu hatalara dair birçok uyarılarda bulunması ve ilgili ayetlerden onlarca örnekler takdim etmesi de bu makalenin iddiasıyla örtüşür.

Mekkî'nin hemzenin kelime içerisinde yer alabileceği birçok ihtimali ve bu ihtimal üzerine oluşabilecek birçok hata türlerini örneklerle zikrettiği bölüm incelendiğinde bunların bir kısmının hemzenin telaffuzunun Arap lisanında dile ağır gelmesinin bir neticesi olduğu,⁶⁶ dolayısıyla da ülkemizde Kur'an tilavetinde görülen hatalar bağlamında bir karşılığının olmadığı görülmektedir.⁶⁷ Ancak bu durum eserin Kur'an öğreticileri için kaynak olma vasfına engel oluşturmamaktadır. Zira tekellüf ve şiddetü'n-nebr gibi kavramlarla okuyucuyu hemzenin telaffuzu esnasında mübalağa yapmaktan sakındırması, günümüz insanı için de geçerli bir uyarıdır. Dolayısıyla eser, derslerde istifade edilebilecek örnek kelimeler açısından zengin bir kaynak niteliğindedir.⁶⁸ Özetle, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) yirmi dokuz harfi dilbilim yönüyle incelediği *Sırru smâ'ati'l-i'râb* adlı eseri Arap dili fonetiği sahasında rehber

62 Mekkî, *er-Riâye*, s. 51.

63 Mekkî, *er-Riâye*, s. 51-2.

64 Mekkî, *er-Riâye*, s. 52-3.

65 Detaylar için bk. Mekkî, *er-Riâye*, s. 145-239.

66 Mekkî, *er-Riâye*, s. 145-6.

67 Bu konudaki muhtelif lahn örnekleri için bk. Mekkî, *er-Riâye*, 147-54.

68 Detaylar için bk. Mekkî, *er-Riâye*, 145-7.

niteliğindeyse, Mekki'nin bu eseri de hatadan uzak kalmak isteyen Kur'an okuyucuları için rehber niteliğindedir.⁶⁹

Yukarıda hemzenin okunuşuna dair söylenenler, "bâbü'l-hâ" ile devam eden ikinci başlıktan itibaren tüm harfler için de geçerlidir. Zira Mekki bu başlıklar altında bâbü'l-hemze" başlığında olduğu gibi kimi zaman toplumumuzda çok fazla görülmeyen muhtemel hatalara değinirken bazen de zikrettiği örnekler bugünün toplumunda gözlemlenir. Mekki'nin bu örnekleri kimi zaman kıraate, lügate ve tecvide dair mantıksal ve müdellel izahlar çerçevesinde sunması, dile ve tecvide olan vukufiyetini göstermesi açısından da dikkat çeker. Buradan hareketle, lahn olgusunun okuyucularda asgariye indirilmesi konusunda Kur'an eğitimcilerinin iyi bir kari olmalarının yanı sıra eğitim verdikleri muhataplarını ikna edebilecek bir donanıma sahip olmalarının da ne denli önemli olduğu sonucuna ulaşabilir.

4. Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-Tecvîd* Adlı Eserinin Telifinde Lahn Olgusunun Etkisi

Tecvid ilminin öncü müelliflerinden birisi olan Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî'nin bu alanda kaleme aldığı en önemli eser *et-Tahdîd fi'l-İtkân ve't-tecvîd*'dir. Dâni, kitabının giriş bölümünde hamdele ve salveleden sonra düzgün ve güzel bir tilavet ve hakkını vererek icra edilen bir kıraat noktasında, zamanının kari ve mukrîlerinde gördüğü ihmalkârlığın, kendisini böyle bir eser kaleme alma hususunda harekete geçirdiğini ifade eder.⁷⁰ Eserini kaleme almak için büyük bir gayret sarf ettiğini belirten Dâni, bir taraftan meselenin celî/zâhir olan noktalarını açıkladığını, diğer taraftan da hafî/gizli olan hususlara işaret ettiğini vurgulamaktadır. Akabinde ise birbirinden farklı derecede olan Kur'an okuyucularına değinen müellif, sadece nakil ve rivayetle yetinmeyip hem kıyas ve dirayet yönünden hem de nakil ve rivayet yönünden donanımlı olmanın önemine işaret etmektedir.⁷¹

Tecvid kavramını açıklarken onun uygulama/pratik yönüne özellikle vurgu yapan Ebû Amr ed-Dânî'nin, harflerin telaffuzunda aşırıya kaçma ve zorlama okuyuşlar sergileme konusunda okuyucuları uyardığı görülmektedir.⁷² Tecvid kavramını açıkladıktan sonra "tahkîk" ve "tertil" kavramlarına da değinen müellif, bu kavramları izah ederken de telaffuz esnasında fazlaştırma ve noksanlaştırma gibi hatalardan uzak bir şekilde harfleri birbirinden tefrik etme ve her harfin hakkını verme anlamlarını ön plana çıkarmaktadır.⁷³ Harflerin art arda gelmesi (terkip hâli) durumunda telaffuzda hataların artması problemi bugünün okuyucuları açısından da oldukça önemlidir. Örneğin, İnşirâh Suresi'nin üçüncü ayetindeki *أَنْقَضَ* kelimesinde yer alan dâd (ض) ile zâ (ظ) harfleri bu konuda karakteristik örnekler

69 Tetik, *Tecvid İlmî*, s. 267.

70 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 66.

71 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 67.

72 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 68.

73 Söz konusu açıklamalar için bk. Dâni, *et-Tahdîd*, s. 69-70.

türünden olup Dâni'nin yan yana gelen harfleri tefrik etme ve her harfe hakkını vermeye dair hatırlatmaları günümüz Kur'an tedrisatı açısından da son derece isabetli uyarılardandır.⁷⁴

Kıraatin hakkını vermenin ve Kur'an lafızlarını doğru telaffuz etmenin önemine dair birçok rivayete yer veren Dâni, bu konuda bir kişinin Hz. Ömer'in huzurunda لَيْسَ جُنَّةٌ حَتَّىٰ جِينِ ayetindeki (12/Yûsuf: 35) "hâ" harfini "ayn" olarak جِينِ عَتَىٰ şeklinde okuyunca Hz. Ömer'in ona böyle bir telaffuzu kimden öğrendiğini sorduğunu, onun "Abdullah ibn Mes'ûd!" cevabını vermesi üzerine İbn Mes'ûd'a mektup yazarak onu bu konuda uyardığını nakleder.⁷⁵ Bu okuyuşu bir lahn/hata olarak gören Hz. Ömer'in, İbn Mes'ûd'u bu konuda uyarma gereği duyması ve Dâni'nin de mezkûr rivayeti, tecvidin ilklerinden olan bu eserinde tecvid ve tahkik lafızlarını izah ettiği bir bölümde özellikle zikretmesi dikkat çekicidir. Zira Hz. Ömer'i bu noktada harekete geçiren şey, mahreç itibarıyla birbirine yakın olan harflerin karıştırılması ve aralarının net olarak tefrik edilmemesidir. Aynı bab başlığında İmam Âsım (ö. 127/745) gibi kıraat imamlarından buna benzer birçok rivayeti aktaran Dâni, harflerin hakkını vermeyen ve onların birbirinden farklı vasıflarını tilavet esnasında tefrik/beyan etmeyen kimselere İmam Âsım gibi kıraat üstatlarının "Vallahi sen kıraat etmiş olmadın!" gibi tepkiler vermesini naklederek harflerin telaffuzunda lahndan kaçınmanın önemini bir kez daha vurgulamış olmaktadır.⁷⁶ Buradan hareketle Dâni'nin eseri kaleme almasında lahn olgusunun etkili olduğu söylenebilir. Mezkûr eserinde hatalı okuyuşlara dair çok sayıda rivayete yer vermesi, bunların kerahetine dair müstakil başlıklar oluşturması⁷⁷ ve yaptığı işe seleften referanslar göstermesi, aslında selef âlimlerinin şifâhî olarak uyguladığı hususun, kendisi tarafından kitabî formata dönüştürüldüğünün bir ifadesi olarak yorumlanabilir.

Selef-i sâlihine dair birçok rivayeti derleyen bölümlerin ardından Dâni "muharrak", "müsekken", "muhteles", "mürâm", "müşemm", "mehmûz", müsehhel" gibi tecvide dair birçok kavramın açıklamasına yer vermektedir. Makalenin konusu ve kapsamı dışında olduğu için bu kavramlara dair detaylarına girilmeyecekse de bizi ilgilendiren kısım, Dâni'nin mezkûr kavramları açıklarken okuyucuyu muhtemel/vaki olan hatalara karşı uyarmasıdır. Örneğin müellif, "müsekken" kavramını açıklarken sakın harflere hareke vermektan kaçınmak gerektiğini vurgulamaktadır ki, bu hata türü günümüz okuyucularının da önemli problemlerindendir.⁷⁸ Diğer kavramları açıklarken de buna benzer ifadeleri sıklıkla kullanan müellifin bu tür kullanımları, eserini büyük oranda toplumdaki yanlış okuyuşlar üzerinden şekillendirdiğini göstermektedir.⁷⁹

74 Benzer uyarılar için bk. Dağdeviren, "Kur'an Kıraatinin Ana Dinamiği", s. 78-9.

75 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 80. Lahn olgusu karşısında Asr-ı saâdetde, Emevîler ve Abbâsiler döneminde ne tür gelişmelerin yaşandığına dair detaylı bilgi ve rivayetler için bk. Ergüven, "Arap Dilinde Lahın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", s. 160-6; Karadavut, "Arap Dilinde Lahın Doğuşu", s. 329-38; Kaya, "Arap Dilinde Lahın Nahiv İlminin Ortaya Çıkmasındaki Rolü", s. 55-7; Yeşil, "Harîrî'nin Lahn Anlayışı", s. 50-3.

76 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 83-4.

77 Detaylar için bk. Dâni, *et-Tahdîd*, s. 85-95.

78 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 95.

79 Söz konusu ifadelerin detayı için bk. Dâni, *et-Tahdîd*, s. 95-101.

Tecvidin kadim eserlerinden biri olan bu kitabın telifinde lahn olgusunun etkisine delalet eden göstergeler elbette ki yukarıda zikredilenlerle sınırlı değildir. Dâni, *et-Tahdîd* adlı bu eserinde, harflerin mahreç ve sıfatlarına dair açıklamalar yaptığı bab başlıklarının ardından⁸⁰ mahreçleri itibarıyla birbirine benzeyen harflerin tafsil, telhîs ve beyanı hakkında yeni bir bab başlığı açmış⁸¹ ve bu başlık altında her bir Kur'an harfinin hakkının ifa edilerek kendisine ait mahreçten telaffuz edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Aksi taktirde harflerin hem sûreten hem de sîgaten dönüşüme uğrayacağını belirten müellif, bunun da ulema tarafından manayı olumsuz etkileyen kerih, kabih ve lahn türünden bir uygulama olarak görüldüğünü vurgulamıştır. Bu bağlamda İbn Mücahid'den (ö. 324/936) nakilde bulunan Dâni, onun lahni ikiye ayırdığını ve i'râb hatalarını "lahn-i celî", harflerin güzel telaffuz edilmesine dair noksanlığı ise "lahn-i hafî" olarak vasıflandırdığını aktarmaktadır.⁸²

Okuyuşlardaki lahn olgusunun, *et-Tahdîd* isimli bu eserin teşekkülünde ne denli etkili olduğunu gösteren bir diğer detay, Dâni'nin "Zikru'l-hemze" ile başlayıp her bir harfe ayrı bir fasıl açması, bununla beraber ayetlerden naklettiği onlarca örnekler eşliğinde ayıplı, kusurlu ve kerih olarak gördüğü telaffuzları zikretmesidir.⁸³ Yaklaşık elli sayfa ayırdığı bu fasılda müellif, her bir harfe dair gerekli gördüğü uyarı ve örnekleri zikrettikten sonra bir sonraki bölümde vakf konusuna değinerek bu noktada da okuyucuya çeşitli hatalar konusunda uyarılarda bulunmaktadır.⁸⁴ Dâni'nin mübtedâ ile haberin, sıla ile mevsûlün, sıfat ile mevsûfun ve muzâf ile muzâfün ileyhın arasında yapılan vakf hatalarına dair yaptığı uyarıların bugün için de geçerli olması eserin Kur'an tedrisatına dair pratik faydalar içeren yönünü göstermektedir. Ezcümle, özelde vakfa dair konularda genelde ise tüm tilavet uygulamalarında celî ve hafî türünden her türlü hatayı fark edebilmek, okuyuşun doğrusunu ve yanlışını, sahihini ve sakîmini birbirinden ayırabilmek için Kur'an okuyucusunun yeterli miktarda Arapça bilgisine sahip olması gerektiğinin altını çizen Dâni'ye göre iyi bir karinin lahnden korunabilmesi için sadece klasik tecvid bilgisi yeterli değildir. Dâni'nin bu ifadeleri, lahni azaltma açısından günümüz öğreticilerine de okuyucularına da yol gösterir niteliktedir.⁸⁵

Ebû Amr ed-Dâni'nin eserinin zikri geçen diğer eserlere nispetle lahni asgariye indirmede Kur'an öğreticilerine pratik yönden daha faydalı olacağı söylenebilir. Zira eser sistematiği, görselliği, kavramsallaştırma⁸⁶ ve örneklendirme⁸⁷ açısından zengin bir içeriğe sahip olması ve vakf konusuna müstakil bir başlık altında yer vermesi yönüyle⁸⁸ lahn olgusuna

80 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 102-10.

81 Mahreç ve sıfatlara dair bab başlıklarının ardından sakın nun ve tenvine dair bir bölüm kaleme alan Dâni, akabinde yukarıda zikrettiğimiz bölüm başlığına yer vermektedir (*et-Tahdîd*, s. 116).

82 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 116.

83 Detaylar için bk. Dâni, *et-Tahdîd*, s. 118-68.

84 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 175-6.

85 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 176.

86 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 95-109.

87 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 118-68.

88 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 169-78.

karşı sadece kendi zamanına değil, bugünün okuyucu ve öğreticilerine de birçok materyal sunmaktadır.⁸⁹ Nitekim Dâni'nin "zikru'l-kâf" başlığı altında mahreçleri aynı olup da sıfatları farklı olan kâf ve kef gibi kimi harflerde meydana gelebilecek olan mahreç ve sıfat hatalarının (lahnin) kimi zaman manayı bozacak boyutlara varabileceğini قَدْحًا (100/el-Âdiyât: 2) ve كَدْحًا (84/el-İnşikâk: 6) kelimeleri ile مُشْرِقِينَ (15/el-Hicr: 73) ve مُشْرِكِينَ (6/el-En'âm: 23) kelimeleri gibi mukayeseli olarak göstermesi, bugünün öğreticileri ve öğrencileri açısından da istifade edilmesi gereken önemli bir yaklaşımdır. Ayrıca bu eser bir öğreticiye, tecvide dair eğitimin sonunda öğrenmenin ne ölçüde içselleştirildiğini görebilmesini sağlayacak (ölçme değerlendirme yapabilecek) kadar yeterli malzemeyi de sunmaktadır.

5. Abdülvehhâb el-Kurtubî'nin *el-Mûdih fi't-Tecvid* Adlı Eserinin Telifinde Lahn Olgusunun Etkisi

Tecvide dair müstakil eserlerin yazıldığı hicri 5. asırda, tecvid konularını sadece nakletmekle kalmayıp "fikhü't-tecvîd" diyebileceğimiz nitelikte değerlendirmeler yaparak dirayet yönünü de gösteren Endülüslü Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî de *el-Mûdih fi't-tecvîd* adlı eserine lahn konusuyla başlamıştır. Mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra, bir konuda yazılan eserde olması gereken temel özelliklerden birisinin o dönemin idraki ve ihtiyacı doğrultusunda kaleme alınması gerektiğini vurgulayan müellif, bu bağlamda anlayış ve kavrayışların üst düzeyde olduğu devirlerde sözü kısa tutmak gerektiğini söyler. Buna mukabil gayret ve kavrayışlarda azalmanın olduğu devirlerde ise meseleleri detaylı bir şekilde delillendirmek gerektiğini, zira bu durumun unutkan ve cahil olan kimseleri uyararak harekete geçireceğine işaret eder.⁹⁰

Sözlerine felsefi veya psiko-sosyal diyebileceğimiz böyle bir temellendirmeye başlaması, müellifin *el-Mûdih*'i neden kaleme aldığını gerekçelendirme amacı çerçevesinde yorumlanabilir. Bu amaç, mukaddimedeki serdettiği cümlelerden anlaşılacağı üzere -bizim burada dile getirmeye çalıştığımız- ilk dönem tecvid eserlerinin kaleme alınmasında lahn olgusunun baş aktör olduğu gerçeğine dikkat çekmektir. Ayrıca Kurtubî'nin aşağıda alıntılanacak sözleri, mezkûr argümanımızın temel referans noktalarından biridir. Zira o, yukarıdaki temellendirmesinin hemen akabinde, yaşadığı dönemde yetişen Kur'an okuyucularının -başlangıç ve ileri düzeyde olanlar da dâhil olmak üzere- lahnin lekesinden uzak kalamadıklarını ve bu alanda ihmalkâr davrandıklarını, bunun üzerine kendisinin böyle bir eser kaleme alma ihtiyacı hissettiğini vurgulamaktadır. Bu tür yanlış kullanımların toplumda yerleşik bir hâl aldığını, dilde pelesenk hâline geldiğini ve adeta bir karakter gibi insanların ayrılmaz bir parçası hâline geldiğini belirten müellif, dönemin bu özelliklerinin her gelen nesle sirayet ettiğini

89 Dâni, *et-Tahdîd*, s. 186.

90 Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 53.

belirterek böyle bir toplumsal gerçekliği Hz. Ali'ye atfen şu sözle temellendirir: “İnsanlar, babalarından/atalarından ziyade kendi dönemlerine benzerler.”⁹¹

Toplumda yerleşik hâl alan bu tür yanlış telaffuzların neticesinde, her türden insanın istifade edebileceği başucu niteliğinde bir eser kaleme almanın şiddetli bir ihtiyaç hâline geldiğini belirten Kurtubî, bu sebeple eserine lahnin tanımını yaparak başlayacağını, devamında ise lahnin yerleşik dilde ne anlama geldiğini ve nasıl kullanıldığını anlatacağını vurgulamıştır. Ayrıca bu tür hataların dile yerleşmesinin ve Arap kelimada yaygınlaşmasının sebepleri üzerinde duracağını belirten müellif, buna ilaveten okuyuşlar içerisinde kabih ve hasen olan ile tercihe şayan olanı ve olmayanı zikrederek, insanları Kur'an'ı güzel okuma noktasında teşvik etmeyi amaçladığını ifade etmektedir.⁹² Özetle, beş fasıldan oluşan mukaddimesinde ağırlıklı olarak lahn konusuna değinen Kurtubî'nin lahnin tarifi, tasnifi, dildeki yerleşik kullanımı ve yaygın hâle gelmesinin sebepleri gibi konularda müstakil çalışmayı gerektirecek nitelikte orijinal değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.⁹³

Meseleye lahnin tanımını ve dildeki yerleşik kullanımı hakkında bilgi vererek başlayan müellif, sözüyle lahnin dilde dört anlamda kullanıldığını işaret eder.⁹⁴ Bu bağlamda “lehçe”, “zekâ, kurnazlık, tarz, ima ederek konuşma”,⁹⁵ “makamlı, melodili ses” ve “hata/yanlış” gibi anlamlara dikkat çeken Kurtubî, lahn dendiğinde asıl kastedilen şeyin “hata/yanlış” anlamı olduğunu ifade eder.⁹⁶

Kurtubî, harflerin mahreç ve sıfatları konusundaki hataları ayetlerden seçtiği örnek kelimeler eşliğinde takdim ederken⁹⁷ med, teşdîd, telyîn, izhâr, ihfâ ve kalb gibi başlıklar altında güzel telaffuz noktasında kaçınılması gereken hatalara değinir.⁹⁸ Harflerin terkip ve telif (yan yana gelme) durumlarında ise ses aktarımı hatası diyebileceğimiz hatalardan kaçınmaya dair örnekler eşliğinde uzun uzadıya açıklamalar yapan müellifin bu minvalde zikrettiği örnekler günümüz okuyucuları için de birer ders malzemesi niteliğindedir.⁹⁹ Nitekim eserinde örnek olarak zikrettiği *لَا تُرْغُ قُلُوبَنَا* (3/Âl-i İmrân: 8) kelimesinde olduğu gibi kâf harfinden önce gelen ğayn harfinin telaffuzunda ve *فَمَنْ اضْطُرَّ* (5/ el-Mâide: 3) ile *أَضَلُّكُمْ* (25/ el-Furkân: 17) kelimelerinde olduğu gibi tâ harfinden veya lâm harfinden önce gelen dâd harflerinin telaffuzlarında yapılan hatalar bugünün okuyucularında da görülmektedir.

91 Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 54.

92 Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 54.

93 Bu konudaki tarif, tasnif, yorum ve değerlendirmeler için bk. Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 53-76.

94 Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 55.

95 Bu bağlamda müellif (وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ) “Şüphesiz sen onları konuşma tarzlarından tanırsın...” (47/Muhammed: 30) ayetini örnek gösterir (Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 55).

96 Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 56.

97 Detaylar için bk. Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 100-26.

98 Detaylar için bk. Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 127-75.

99 Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 176-90.

Eserinde hareke ve sükûn konusuna da değinen Kurtubî, sâkin ve harekeli harflerin birbirleriyle yan yana gelme noktasında farklı kombinasyonlarını zikrederek harflerin hakkını vermemekten tevellüt eden hatalara karşı onlarca örnek eşliğinde Kur'an okuyucusuna uyarılar yapar.¹⁰⁰ Kıraat üstatları tarafından caiz görülmeyen okuyuş usullerini beş kavram eşliğinde,¹⁰¹ caiz görülen okuyuş usullerini de beş kavram altında¹⁰² tasnif ve tafsil eden müellifin, eserinde telaffuz/konuşma bozukluklarına/kusurlarına da yer verdiği görülmektedir.¹⁰³

Dirayet yönü son derece güçlü bir müellif olan Kurtubî'nin bu eseri, içerik ve metodolojik olarak incelendiğinde, eserin telifinde toplumdaki yaygın hâle gelen lahn olgusunun tetikleyici bir unsur olduğu açıkça görülmektedir. Zira müellifin, eserin başından sonuna kadar doğrudan veya dolaylı olarak lahn kavramına veya hatalı okuyuşlara dair örneklere değinmediği yer yok denecek kadar azdır. Ayrıca harf talimi noktasında hocaların ve talebelerin istifade edebilecekleri bilgilerin verilmesi, okuyuşlarındaki lahni fark etmelerini sağlayacak örneklerin bizzat ayetlerden seçilmiş olması, bu eseri hem kendi zamanı hem de günümüz açısından lahn olgusunu azaltarak hüsn-i edâ ile icra edilecek bir tilavete katkı sağlaması yönünden önemli kılacaktır.

Eserinin mukaddimesinde Kurtubî'nin bizzat kendisi, kendi dönemindeki yeni başlayan ve ileri düzeyde olan karilerin dahi lahn konusundaki ihmalkârlıklarını görmesi durumunda böyle bir eserin telifine şiddetle ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Bu durum, tecvide dair ilk dönem eserlerinin, haddi zatında lahni önleme çabasının bir neticesi olarak ve Kur'an lafızlarının kari ve mukrîler tarafından hatalı okunması karşısında mezkûr lafızları korumayı hedefleyen bir gayret-i diniye ile yazıldığını göstermektedir. Böyle bir gayrete sahip olması beklenen bugünün Kur'an ehlinin ve öğreticilerinin de söz konusu eserlerdeki örnek kelimeleri, harf talimi esnasında her harfe ait başlıklar altında not olarak telaffuza dair uygulamalarda kullanmaları uygun olacaktır. Zira bu kelimelerin seçiminde hem geçmişten bugüne muazzam bir tecrübe söz konusudur hem de benzer hataların çoğu bugünün okuyucularında da mevcuttur. Kadim ulemanın yaptığı örnek kelimelerin seçimi üzerinden yapılan bir tedrisat, bugünün teknolojik imkânlarının genişliği sebebiyle günümüz öğreticilerinin çok daha kolay uygulayabilecekleri bir yöntem olacaktır.

Sonuç

Hicri 4. asırda Ebû Müzâhim el-Hâkânî tarafından kaleme alınan *el-Kasîdetü'r-râiyye* adlı manzum eserle birlikte ilk defa derlenmeye başlanan tecvid ilmine ait esaslı metinler, hicri 5. asırda tam anlamıyla teşekkül etmiş, bu meyanda Saîdî'nin *et-Tenbîh*, Mekkî b. Ebî

100 Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 191-205.

101 Bu kavramlar, Kurtubî tarafından "Ter'id" (ترعید), "Terkis" (ترقیص), "Telhîn" (تلحین), "Tadrîb" (تطریب) ve "Tahzîn" (تحرین) olarak tafsil edilmiştir (Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 211-3).

102 Kurtubî'nin bu minvalde zikrettiği kavramlar şunlardır: "Hadr" (حدر), "Tecvid" (تجوید), "Temdîd" (تمطيط), "İştikâku't-tahkîk" (اشتقاق التحقیق) ve "Tahkîk" (تحقیق) (*el-Mûdih*, s. 213-5).

103 Mezkûr telaffuz/konuşma bozuklukları hakkında detaylı bilgi için bk. Kurtubî, *el-Mûdih*, s. 217-27.

Tâlib'in *er-Riâye*, Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Tahtîd* ve Kurtubî'nin *el-Mûdih* adlı son derece önemli eserleri telif edilmiştir.

Sahasında öncü olma niteliği taşıyan bu eserlerin yazılmasına neden olan temel etkenin ne olduğu sorusu cevaplanmalıdır. Bu eserlerin mukaddimleri, konu başlıkları, kari ve mukrîlere yönelik uyarıları ve örnekleri dikkatle incelendiğinde, müelliflerin anılan eserlerini Kur'an'ın kıraati esnasında toplumun geneline arız olan hatalı okuyuşları önleme gayretiyle telif ettikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu âlimlerin bazısının lahni bilmeyi "Kur'an ilimlerinin başı" olarak nitelendirmesi, bazısının eserine doğrudan *et-Tenbih* ve *er-Riâye* gibi kişiyi hatadan sakındırmaya ve korumaya yönelik isimler vermesi, bazısının da mukaddimesine bu tür hatalı telaffuzlar karşısında kari ve mukrîlerin bile ihmalkâr davranmasından şikâyetle başlaması bu tespitimizi desteklemektedir.

Tecvid âlimlerinin, tilavetteki hatalardan toplumu arındırma ve Kur'an'ın lahnden uzak bir şekilde harflerinin hakkının verilerek okunması için gösterdikleri bu refleks, iki asır önce Kur'an metnini korumak için tedbir alan nahiv âlimlerinin gayretlerini andırmaktadır. Tecvid âlimlerinin, toplumdaki lahn olgusunun yayılmasını gördükten sonra böyle bir çaba içerisine girmeleri, toplumdan kopuk olmayan, pratik hayata yönelik çözüm odaklı hareket eden ve İslâm'daki bilginin fayda sağlamasına yönelik tavsiyeleri dikkate alan bir ulema sınıfının varlığına delalet etmektedir. Zira tarih boyunca hadis uydurmaları karşısında hadisleri derleyen, itikâdî sapmaları önlemek için kelam eserleri tedvin eden, dildeki bozulmaları önlemek amacıyla da sözlük ve nahiv eserleri telif eden âlimler bulunduğu gibi Kur'an tilavetine arız olan hataları önlemek için de müstakil tecvid kitapları yazan âlimler eksik olmamıştır. Farklı disiplinlere mensup ulemanın benzer durumlarda benzer tepkiler vermesi, İslâm düşünce geleneğinde Kur'an'ın metin, lafız ve mana bakımından korunmasına yönelik var olan hassasiyeti göstermesi açısından önemlidir. Bu hassasiyetin bir yansıması olarak büyük emeklerle yazılıp kendisinden sonrası için çığır açan bu kadim tecvid müellefatı, günümüzde tecvide dair bilinmeyen birçok kavram ve meselenin vuzuha kavuşturulması, tecvid derslerine dair zengin bir örnek/materyal havuzu oluşturması ve lahn olgusuna karşı nasıl bir yaklaşım içerisinde olunmasını göstermesi açısından yeni çalışmaları hak edecek özellikler içermektedir. Zira bu eserlerde o dönemin insanların telaffuzlarından hareketle verilen örneklerin, yan yana gelen harflerin aynıyet, cinsiyet veya kurbîyyet ilişkisinin doğru kurulamaması gibi mahâric-i hurûfa dair hatalar üzerinde yoğunlaştığı yahut kalınlık/incelik ve kuvvetlilik/zayıflık gibi sıfatların tefrik edilmemesi gibi sıfât-ı hurûfa dair hatalar olduğu görülür. Dolayısıyla Kur'an öğreticilerinin ve okuyucularının bu eserlerdeki örnek kelimeleri inceleyip bunun üzerinden bir tashih-i hurûf çalışması yapmaları lahnden uzak sahih bir okuyuş icra edebilmelerine büyük katkılar sağlayacaktır. Yazılı olarak sunulan bu örnek kelimelerin, bugünün telefon ve ses kayıt cihazlarına fem-i muhsin özelliğine sahip öğreticiler tarafından seslendirilerek kaydedilmesi ve bu ses kayıtlarının da çeşitli sosyal paylaşım imkânları üzerinden öğrencilerle veya toplumla buluşturulması, toplumdaki lahne dair farkındalığı artırıp ihmalkârlığı azaltacaktır. Aynı zamanda bu tür bir faaliyet, geçmişten tevarüs edilen bu muazzam mirasın silsile yoluyla nesilden nesile aktarımını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Aksoy, Ömer Asım. *Dil Yanlıları (2000 Sözün Eleştirisi)*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2018.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nüreddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî. *el-Minehu'l-fikriyye fî şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* (nşr. Üsâme Atâyâ). Şam: Dâru'l-Gavsânî, 2017.
- Altıkulaç, Tayyar. *Tecvidü'l-Kur'ân*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.
- el-Askerî, Ebû Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl. *Cemheretü'l-emsâl* (nşr. Ebû'l-Fazl İbrahim). I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Arslan, Durmuş. "Ebu Müzâhim Musa b. Ubeydullah el-Hakânî ve Kasidetü'r-Râiyyesi'nin Tecvid Tarihindeki Yeri." *Turkish Studies=Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2018, XIII, sy. 15, s. 19-40.
- Aslan, Ömer. "Kur'an Tilavetinde Tecvidin Gerekliliği ve Lahn (Okuyuş Hataları)." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, VII, sy. 1, s. 357-372.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. I-II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955.
- el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. I-IV, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1985.
- . *Kitâbü'l-Hayevân* (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun). I-VII, Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh fi'l-luğa* (nşr. Ahmed Abdülğafûr Attâr). I-VI, Beyrut: 1990.
- Crystal, David. *Dillerin Katli* (trc. Gökhan Cansız). İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007.
- el-Cürcânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- el-Cüveysî, Muhammed Mekki Nasr. *Nihâyetü'l-kavlî'l-müfid fi ilmi tecvidi'l-Kur'ânî'l-mecid*. Kâhire: Mektebetü's-Safa, 1999.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân Okuma Esasları: Tecvid*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- . "Lahn." *DİA*, XXVII, 55-6.
- Dağdeviren, Alican. "Kur'an Kıraatinin Ana Dinamiği: Harfler." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sy. 17, s. 47-81.
- ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saïd b. Osman. *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûri el-Hamed). Ürdün: Dâru Ammâr, 2000.
- . *el-Muhkem fi nakti'l-Mesâhif* (nşr. İzzet Hasan). Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1960.
- . *Kitâbü'n-Nakt* (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân). Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Ergüven, Şehabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy. 17, s. 155-183.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüğa* (nşr. Muhammed İvaz Mir'ab). I-XV, Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, 2001.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî. *Kitâbü'l-Ayn alâ hurûfi'l-mu'cem* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Hamed, Gânim Kaddûri. *Ebhâs fi ilmi't-tecvîd*. Ürdün: Dâru Ammâr, 2002.
- el-Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Ali b. Muhammed. *Dürretü'l-gavvâs fi evhâmi'l-havâs* (nşr. Beşşâr Bekkûr). Dımaşk: Dâru's-Sekâfeti ve't-Türâs, 2002.
- el-Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Büstî. *Islâhu galati(hatai)'l-muhaddisîn* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih b. Habib el-Kurtubî el-Endelûsî. *el-İkdü'l-ferid* (nşr. Ahmed Emîn - Abdüsselam Harun). I-VII, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- İbn Berrî, Ebû Muhammed Abdullah b. Berrî b. Abdülcebbar el-Makdisî el-Mısırî. *Galatü(Aglâtü)'d-duafâ mine'l-fukahâ* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr). I-III, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî. *Kitâbü'l-Melâhîn* (nşr. Abdülillah Nebhân). Beyrut: Vizâretü's-Sekâfe, 1996.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî. *Kitâbü'l-Ezdâd* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim). Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1991.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mekâyisü'l-lüğa* (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun). I-VI, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî. *Mukaddime* (nşr. Abdullah Muhammed ed-Derviş). I-II, Dımaşk: Dâru Ya'rub, 2004.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *Garibü'l-hadis* (nşr. Abdullah el-Cebûrî). I-III, Bağdat: Matba'atü'l-Ânî, 1397.
- *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr). yy., el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. I-XV, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990. "Ihn" md.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ* (nşr. Bergerstrasser). I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü't-Temîn, Muhammed Abdullah. *el-Lahnü'l-lügavî ve âsâruhü fi'l-fikhi ve'l-lüğa*. Dubâi: Dâiretü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2012.
- el-İsbehânî, Hamza b. Hasan. *et-Tenbih alâ hudûsi't-tashîf*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1992.
- el-İsfahânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnan Dâvûdî). Beyrut, 1992. "Ihn" md.
- İşrâke, Nûruddîn es-Sâfi Muhammed. *Kadiyyetü'l-lahn fi'l-lügati'l-Arabiyye hattâ nihâyeti'l-karnî'r-râbi' el-hicrî* (yüksek lisans tezi, 1997). Hartûm Üniversitesi.
- Karadavut, Ahmet. "Arap Dilinde Lahnin Doğuşu." *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sy. 7, s. 326-350.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. I-II, Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kaya, Ayhan. "Arap Dilinde Lahnin Nahiv İlminin Ortaya Çıkmasındaki Rolü." *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2015, sy. 40, s. 53-72.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- el-Kurtubî, Abdülvehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûri el-Hamed). Ürdün: Dâru Ammâr, 2009.
- el-Mağnisî, Ahmed b. Muhammed. *Tercüme-i İbnü'l-Cezerî (Tevvid Risâleleri)*. İstanbul: Âsitâne, ts.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Kiraat Tefsir İlişkisi." *Tefsire Akademik Yaklaşımlar* (ed. M. Akif Koç – İsmail Albayrak). Ankara: Otto Yayınları, 2013, I, s. 357-378.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, el-Kaysî. *er-Riâye li-tecvîdi'l-kirâe ve tahkiki lafzi't-tilâve* (nşr. Ahmed Hasan Ferhât). Ürdün: Dâru Ammâr, 1996.

- Müflih, Ahmed Muhammed – Ahmed Hâlid Şükri – Muhammed Hâlid Mansûr. *Mukaddimât fî ilmi'l-kırâât*. Ürdün: Dâru Ammâr, 2001.
- Pakdil, Ramazan. *Tâ'lim Tecvid ve Kiraat*. İstanbul: İfav Yayınları, 2014.
- es-Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Sa'îd) Salâhuddîn Halil b. Aybeg. *Tashihu't-tashîf ve Tahriru't-tahrîf*. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1987.
- Sağman, Ali Rıza. *İlaveli Yeni Sağman Tecvidi*. İstanbul: Ahmed Saîd Matbâsı, 1958.
- es-Saîdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'fer b. Muhammed el-Mukri er-Râzî. *et-Tenbîh ale'l-lahni'l-celî ve'l-lahni'hafî* (nşr. Gânim Kaddûri el-Hamed). Ürdün: Dâru Ammâr, 2000.
- es-Sekûnî, Ebû Ali Ömer b. Muhammed. *Lahnü'l-âvâm fî mâ yete'alleku bi 'ilmi'l-keâm*. Kudüs: el-Mektebetü'l-Beridiyye, ts.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-arabî (Geschichte des Arabischen schrifttums)*. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1971.
- Subhi es-Sâlih. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1972.
- Şeyhzâde, Muhammed Es'ad Hüseyinî. *Virdü'l-müfid fî şerhi't-tecvîd* (sad. Abdülkâdir Dedeoğlu). yy., 1991.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu Tasrifî'z-Zencânî* (nşr. Muhammed Câsim Muhammedî). Beyrut: Dâru'l-Hüdâ, 2012.
- et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmîd el-Fârûkî. *Keşşâfû istilâhâti'l-fünûn*. I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Temel, Ali. "Nehhâs'ın İrâbu'l-Kur'ân'ında Lahn Tartışmalarına Konu Olan Kırâatlerin Değerlendirilmesi." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 15, s. 77-105.
- Temel, Nihat. *Kiraat ve Tecvid İstilahları*. İstanbul: İFAV, 1997.
- Tetik, İbrahim. *Tecvid İlmi: Tarihsel Evveliyatı, Doğuşu ve Gelişim Süreci* (doktora tezi, 2016). Atatürk Üniversitesi SBE.
- Yeşil, Selman. *Harîri'nin Lahn Anlayışı* (doktora tezi, 2017). Dicle Üniversitesi SBE.
- ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. I-XXXX, Beyrut: Dâru'l-Hidâye, 1987.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâğa* (nşr. Muhammed Bâsil Ayûn es-Sûd). I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1989.
- Zeydan, Corci. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*. I-IV, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkı. *Alâm: Kâmûsu terâcîm li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.
- ez-Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Abdullah. *Lahnü'l-âvâm* (nşr. Ramazan Abdüttevâb). Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2000.
- . *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim). Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1984.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. I-II, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1988.